

تاریخ علم، دوره ۱۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۴، ص ۲۳۷-۲۵۰

داورین «ما» و داورین «آنها» گزارشی از ترجمه‌های فارسی کتاب پیدایش گونه‌ها اثر چارلز داروین

محمد معصومی
دانش‌آموخته و پژوهشگر فلسفه

dmrm92@gmail.com

(دریافت: ۱۳۹۶/۰۶/۰۱، پذیرش: ۱۳۹۶/۰۸/۳۰)

چکیده

کتاب تأثیرگذار پیدایش گونه‌ها یکی از مهم‌ترین آثار چارلز داروین در سال ۱۸۵۹ منتشر و به سرعت در میان اندیشمندان سراسر دنیا دست به دست و به یازده زبان زنده ترجمه شد. در این میان «ما» نیز در مواجهه با این کتاب، با تأخیری قابل توجه، از سال ۱۳۱۸ شمسی بدین سو، ترجمه‌هایی به فارسی داشته‌ایم. هدف نگارنده کاوش تطبیقی در این ترجمه‌هاست؛ تا از رهگذر چنین نگره‌ای بتوان نوعی مواجهه را میان «ما» و «آنها» بازجست. ادعا این است که در فقدان ترجمه کامل و دقیق از متن اصلی کتاب، همواره با کژاندیشی و سوء فهم نسبت به چارچوب اصلی اندیشه داروین روبه‌رو بوده‌ایم؛ این نحوه مواجهه، عللی دارد که در این مقاله، به اجمال بررسی شده است. در اینجا ضمن معرفی و گزارش کتاب شناسانه ترجمه‌های فارسی و عربی، این ترجمه‌ها با ویراست اول و ششم انگلیسی کتاب مقابله و برخی از تفاوت‌ها و مشابهت‌ها به دست داده شده است.

کلیدواژه‌ها: پیدایش گونه‌ها، ترجمه فارسی پیدایش گونه‌ها، داروین، عباس شوقی، نورالدین فرهیخته.

مقدمه

ظاهراً، همه ۱۲۵ نسخه چاپ نخست کتاب چارلز داروین (۱۸۰۹-۱۸۸۲م) با عنوان کامل «پیدایش گونه‌ها از راه گزینش طبیعی یا نگهداشت نژادهای دلخواه در جریان کشمکش برای زنده ماندن»^۱، در سال ۱۸۵۹م. در همان روز اول به فروش می‌رسد (داروین، ۲ ص ۲۱۸) و در مدت زمان کوتاهی به یازده زبان زنده برگردانده شد.^۳ در میان ترجمه‌های این کتاب، ترجمه‌های عربی و فارسی به علت نزدیکی تنگاتنگ جغرافیایی و ریشه‌های زبانی مشترک، و نیز به آن دلیل که این دو در زمره زبان‌های سرزمین‌های اسلامی قرار دارند، می‌تواند برای «ما» واجد اهمیت باشد؛ و از سویی، نسبت معرفتی «ما» با «آنها» را بنمایاند.

داروین «آنها»

۱. در باره عنوان کتاب باید گفت که، این عنوان متأثر از منابع عربی، در ترجمه‌های اولیه با شکل «اصل انواع» آمده است (برای نمونه نک: علی اصغر حکمت (مترجم)، فلسفه نشو و ارتقاء، ص ۲۴؛ ماهنامه تقدم، فروردین ۱۳۰۸ ش). در این میان محمدعلی فروغی در سیر حکمت در اروپا (ج ۳، ص ۹۳) ترکیب «منشأ انواع» را مناسب‌تر دیده است، ضمن اینکه به «تبدیل انواع» نیز اشاره می‌کند. در کتاب زیست‌شناسی درسی دوره پیش‌دانشگاهی (۱۳۸۸ ش) عنوان کتاب را «در باره خاستگاه گونه‌ها از طریق انتخاب طبیعی» آمده است (ص ۸۱). که با توجه به عنوان کلی کتاب، ناقص است. ویکی‌پدیای فارسی هم عنوان «پیرامون آغاز گونه‌ها به وسیله انتخاب طبیعی یا نگهداری نژادهای اصلح در تنازع بقاء» و «در باب سرمنشاء گونه‌ها به شیوه انتخاب طبیعی یا نگهداری نژادهای مطلوب در کشاکش برای بقاء» را مناسب‌تر دانسته است. البته همچنان که در متن آمده است، نگارنده «پیدایش گونه‌ها از گزینش طبیعی یا نگهداشت نژادهای دلخواه در جریان کشمکش برای زنده ماندن» را مناسب‌تر یافتم. چرا که Origin در اینجا به شکل اسم مصدر است و واژه «پیدایش» به آن نزدیک‌تر است؛ دلیل دیگر اینکه گمان می‌کنم داروین در کتابش بیش از آنکه در باره اصل، بنیاد، منشا، یا آغاز گونه‌ها سخن گفته باشد، در مورد چگونگی «پیدایش» آنها حرف زده است، بنا بر این به دلایل گفته شده، تصور می‌کنم «پیدایش» به آنچه مدنظر داروین می‌باشد نزدیک‌تر است.

2. Francis. Darwin

۳. فریمن (Freeman) در کتابی با عنوان «آثار چارلز داروین» (1977, *Works of Charles Darwin*) از همه ترجمه‌ها یاد کرده است. نخستین ترجمه از کتاب در سال ۱۸۶۰ به زبان آلمانی و در اشتونگارت منتشر شد. پس از آن ترجمه‌های فرانسوی (۱۸۶۲)، روسی (۱۸۶۴)، ایتالیایی (۱۸۶۴)، سوئدی (۱۸۶۹)، اسپانیولی (۱۸۷۷)، ژاپنی (۱۸۹۰) و یونانی (۱۹۱۵) یکی پس از دیگری وارد بازار شدند. فریمن در کتابش به ترجمه‌های متأخر نیز اشاره کرده است، مثلاً ترجمه رومانیایی (۱۹۵۰)، کره‌ای (۱۹۵۷) و ترکی استانبولی (۱۹۷۰). اما بدون علت، ذکر از ترجمه‌های عربی و فارسی به میان نمی‌آورد. شاید گفته شود، به دلیل ناتمامی آنان بوده است، اما او ترجمه‌های ناقص را هم - مثلاً ترجمه چینی (۱۹۰۲) که شامل فصل ۳ و ۴ بوده است - آورده و این دلیل قانع‌کننده نیست.

پیدایش گونه‌ها، کتاب مهمی در تاریخ اندیشه غرب است به طوری که آن را از جمله مهم‌ترین آثار مکتوب در تاریخ بشر دانسته‌اند (ب. دونز، ص ۷). در باره چرایی این موضوع، سخن فراوان است، اما شاید به اختصار بتوان علت را در تفسیر طبیعت‌گرایانه داروین از پیدایش حیوانات در هستی، در برابر نگاه اسطوره‌ای کتاب مقدس و روایت غیر عالمانه جست. کتاب او حاصل پژوهش‌ها، مشاهدات و مطالعات ناشی از سفر پنج ساله‌اش با کشتی بیگل^۱ و نیز تحقیقات بعدی بیست ساله^۲ او است. داروین در آن کتاب، استدلال می‌کند که موجودات از یک «نیای مشترک» و با فرآیند «انتخاب طبیعی» به وجود آمده‌اند.^۲

نام کتاب در ابتدا «خلاصه‌ای از یک رساله در باب اصل انواع و اصناف» بود، اما داروین به پیشنهاد انتشارات موری و تأکید چارلز لایل نام کنونی را پذیرفت (استون، ص ۷۳۲-۷۳۳). او پس از انتشار چاپ اول کتاب در نوامبر ۱۸۵۹ م، در شش نوبت تا پایان عمر، کتاب را ویراست؛ و هر بار چیزهایی به آن افزود یا برخی مطالب را از کم کرد تا در نهایت در سال ۱۸۷۲ م ویراست ششم را به عنوان نسخه مرجع و نهایی در ۴۵۸ صفحه، پانزده فصل، به انضمام مقدمه چاپ اول و یک تاریخچه از سیر نظریه اش در میان دانشمندان قبلی، به چاپخانه سپرد. آخرین ویرایش به طور وسیعی تجدید نظر شد و شامل فصل جدیدی با عنوان «ایرادهای گوناگون که به انتخاب طبیعی وارد می‌کنند» بود. همچنین در ویرایش نهایی، او از واژه Evolution^۳ استفاده کرد (داروین،

1. Beagle

۲. نک: میان‌داری، حسن. (۱۳۹۲ ش). «از خودگذشتگی تکاملی در سایه خودخواهی تکاملی»، مجله پژوهش‌های جانوری، جلد ۲۶، شماره ۲.

۳. فارسی زبانان - با الهام از برخی عرب زبانان - معادل «تکامل» را برای این واژه برگزیده‌اند (فرهیخته، ص ۵۸؛ شوقی، ص ۳۵)؛ هر چند برخی نیز «نشو و تطور» را صحیح‌تر می‌دانند. گمان می‌شود این واژه تکامل‌تین خاصی به سوی نوعی کمال‌گرایی و کامل شدن داشته باشد و از همین رو موجب سوء تعبیرهایی نیز شده است. گویا فرهنگستان زبان و ادب فارسی واژه «فرگشت» به معنای تغییر یافتن و دگرگون شدن متمادی را پیش نهاده است (همچنین نک: آشوری، «ازفیخته تا نیچه»؛ البته در این میان «برآمدن» (سروش، دانش و ارزش، ص ۵۹)، دگرگونش، فرارویش نیز مشاهده می‌شود. گفتنی است مجتوبی در فلسفه (ارتقاء)، جوادی در فلسفه (تحول تدریجی و کمی)، ناظم در سیاست (تکامل تدریجی)، شعاری‌نژاد در روان‌شناسی رشد (تطور، دگرگونی)، شیروانلو در ضرورت هنر (تحول)، برابر نهاده‌های متناسب را برگزیده‌اند. آیزاک آسیموف در سرگذشت زیست‌شناسی (ص ۵۶) بر این باور است که کلمه «تکامل» از اواسط قرن نوزدهم مصطلح شده است و به همراه «بقای اصلح» از واژگان برساخته هربرت اسپنسر است (ص ۹۷)؛ نیز به منظور آشنایی با سیر دگردیسی مفهوم Evolution به مقاله سودمند زیر مراجعه گردد:

p. J. Bowler. (1975). "The changing meaning of Evolution".

۱۹۶۳، ص ۲۲۴). همان کلمه‌ای که پیش‌تر در سال ۱۸۷۱ در کتاب تبار انسان به کار برده بود (برا، ص ۱۰۹).

داروین «آنها» و کتابش، رویکردی زیست‌شناسانه به پیدایش حیوانات در پهنه هستی با روش «علمی» خاص خود، داشته است. هر چند در میزان «علمی» بودن این نظریه، نظرهای مختلفی وجود دارد اما نگارنده در این بخش به رویکرد عمومی علمی بودن به معنای مشاهده و فرضیه و آزمون و تولید نظریه نظر دارد.

داروین «ما»

عرب‌زبانان به علت نزدیکی جغرافیایی با کشورهای اروپایی طبعاً در جبهه رویارویی با اندیشه‌های آنان قرار داشتند و نیز واسطه‌ای برای انتقال آن دستاوردها به دیگر کشورهای همسایه به حساب می‌آمدند (نک: عقاد، ص ۱۴۵). بنا بر این طبیعی است که برای بررسی تاریخی پاره‌ای از مواجهات معرفتی ناگزیر از رجوع به آنان هستیم. در باره شیوه شناخت و نحوه ورود اندیشه‌های داروین در جهان عرب، می‌توان به کوتاهی گفت تأملی گذرا به کتاب‌ها و مقالات منتشر شده اولیه در این حوزه، ما را به این نتیجه می‌رساند که این رویارویی از ریشه با نوعی کژفهمی و ناراستی همراه بوده است؛ اندیشه ورزان عرب زبان، اساساً با داروین بوخنریزه شده مواجه بوده‌اند! داروینی که با شبلی شَمیل (۱۸۶۰-۱۹۱۷)^۱ و همفکرانش در مجله المقتطف و کتاب‌های آنان به دستگاه اندیشه متفکران وارد شد.

شبلی شمیلی که نحوی نگره پوزیتیویستی از نظریه تکامل به دست می‌داد و به مادی‌گرایی کاملی از نوع مکانیستی قائل بود که فیلسوفان فرانسوی قرن هجدهم میلادی از

۱. شبلی شمیل پزشک و از نخستین فارغ‌التحصیلان کالج پروتستان سوری (دانشگاه آمریکایی بیروت) بود. او در پاریس پزشکی خواند و سپس در سال ۱۳۲۷/۱۹۰۹ به مصر آمد و تا پایان عمرش در آنجا ماند. در مصر با مقالاتی که در مجله المقتطف می‌نوشت، شهرت یافت. این مجله در سال ۱۸۷۶ به همت دو سوری مسیحی به نام یعقوب صروف و فارس نمرکه هر دو استاد کالج پروتستان سوری بودند، در بیروت بنیاد گرفت. ولی در سال ۱۸۸۴ به قاهره منتقل شد و انتشار آن تا نزدیک به نیم قرن دوام یافت. هدف اصلی المقتطف آشنا کردن مصریان و سایر عرب‌زبانان با علوم نو بود، و مطالب آن بیشتر به مباحث پزشکی و زیست‌شناسی و جانورشناسی و کشاورزی و مهندسی مربوط می‌شد و گاه‌گاه مقالاتی نیز در مورد مسائل سیاسی و اجتماعی در آن منتشر می‌شد. شمیل از میان فرضیات علمی نو، شیفته آراء داروین و مشرب‌طور بود و در بسیاری از مقالاتش مسائل اجتماعی را نیز از همین دیدگاه بررسی می‌کرد (عنایت، ص ۴۵-۴۷) کتاب‌های او در این زمینه عبارتند از: فلسفة النشو والارتقاء، ۱۸۸۴؛ شرح بخرنعلی مذهب دارون، ۱۸۸۴؛ کتاب الحقیقة، ۱۸۸۵.

داروین «ما» و داروین «آنها»... / ۲۴۱

دیدرو تا دالامیر و هولباخ داعیان آن بودند (فخری، ص ۳۶۸). همو بود که مسیر مواجهه را به انحراف کشانید و پایه را بر ویرانه نهاد؛ و با طرح نادرست مسأله، ناگزیر پاسخ‌ها نیز در همان مسیر خواهند بود، همچنان که کتاب‌های اولیه در رد نظریه داروین نیز بیشتر بر نگاه مادی‌گرایانه آن نظر می‌افکنند (نک : نیچریه سید جمال‌الدین اسدآبادی؛ المرتفق میرزا مهدی نجفی و ...).

هر چند در کتاب‌های شمیل و پیش از آن در مقالاتش، اصول نظریه داروین، بیان می‌شد، اما این اصول در خدمت نوعی نگاه ایدئولوژیک قرار می‌گرفت، و همچنان در فقدان ترجمه‌ای درست و امین و کامل از متن اصلی، نوعی سوء فهم در فضا سیلان داشت. در چنین سپهراندیشگی، اسماعیل مظهر (۱۸۹۱-۱۹۶۲م) قدم در میدان می‌نهد و علاوه بر مقالاتی که از پیش می‌نوشت، کتاب‌هایی تألیف کرد و در سال ۱۹۱۸ کتاب داروین را با عنوان زیر ترجمه می‌کند:

- اصل الانواع و نشوئها بالانتخاب الطبيعي و حفظ الصنوف الغالبة فی التناحر علی البقاء، مطبعة المصرية، ۳۱۲ ص.

و سپس در ۱۹۲۹:

- اصل الانواع و نشئها بالانتخاب الطبيعي و حفظ الصنوف الغالبة فی التناحر علی البقاء، دارالعصور، ۵ ج.

و در نهایت در ۱۹۷۱:

- اصل الانواع، مكتبة النهضة، ۷۸۴ ص.

پس از مظهر، در سال‌های اخیر، ترجمه‌ای هم با مشخصات زیر در مصر منتشر شد:

- تشارلس داروین؛ اصل الانواع : نشأة الانواع الحية عن طريق الانتخاب الطبيعي او الاحتفاظ بالاعراق المفضلة في اثناء الكفاح من اجل الحياة، محمود مجدى مليجى، ۲۰۰۴ م.

درنگی بر ترجمه‌های عربی

برگردان نخست از کتاب، ترجمه‌ای ناتمام در پنج فصل از کتاب پانزده فصلی ویرایش نهایی داروین است. مظهر، توضیحات و مقدماتی بر کتاب افزوده و پیشینه نظریه تکامل را در میان متفکران اسلامی از اخوان الصفا، مسکویه، ابن خلدون و جاحظ کاویده

است (مظهر، ۱۹۱۸، ص ۱۵-۲۹). او در باره ناتمامی کارش، در بخش فاتحه کتاب (ص ۴) ادعا کرده است که این پنج فصل هسته اصلی و جوهر نظریه داروین است، بنا بر این گویا به زعم او با خواندن همان پنج فصل به مقصود مورد نظر داروین خواهیم رسید. هرچند که در ادامه وعده می دهد تا بقیه فصول را به مرور ترجمه و منتشر سازد. البته او اشاره ای به فصول پانزده گانه کتاب نمی کند، هر چند در مقدمه ای که از داروین ترجمه کرده است، خود داروین به تعداد فصول و محتوای آنها اشاره کرده است. وعده مظهر، در سال ۱۹۲۹ محقق می شود و او ترجمه ای کامل، مطابق ویراست نهایی کتاب، در پنج مجلد و با ملحقات و توضیحات سودمند، به دست می دهد. در واقع، این ترجمه مفصل، نخستین برگردان کامل از کتاب پیدایش گونه ها در جهان عرب است.

برگردان های پارسی

نخستین ترجمه منتشر شده از کتاب به زبان فارسی به سال ۱۳۱۸ باز می گردد که به دست عباس شوقی انجام شد. عباس شوقی، مترجمی فعال و کوشا بود که در آن سالها - تقریباً تا سه دهه - کتاب های مهمی را به جامعه فارسی در آورده است. بر روی جلد کتاب نوشته شده است: «جلد اول شامل شش فصل از پانزده فصل» اما هنگامی که به فهرست کتاب مراجعه و آن را با نسخه نهایی انگلیسی تطبیق می کنیم، تنها با پنج فصل روبه رو می شویم، دقیقاً همان پنج فصلی که در ترجمه عربی سال ۱۹۱۸ ترجمه شده بود. گمان این است که این ترجمه دقیقاً از روی نسخه عربی انجام شده باشد چرا که با مطابقت برخی فقرات می توان مشابهت های واژگانی فراوانی میان نشان یافت، ضمن اینکه برخی از پانوشته های توضیحی مترجم عرب، با کاستی ها و افزون هایی ناشیانه در کتاب آمده اند (برای نمونه نک: ص ۲ و ۹). البته می توان در ترجمه فارسی به برخی مشابهت های واژگانی نیز اشاره کرد مثلاً: قابلية التغاير ← قابليت تغاير (فصل دوم، ب)؛ التباينات الفردية ← تباينات فردی (فصل دوم، ب)؛ زیادة الافراد بنسبة ریاضية ← تزايد افراد به نسبت ریاضی (فصل سوم، ج). از مجموع شواهد، می توان ادعا کرد که نسخه مرجع شوقی برای این ترجمه، کتاب عربی مظهر بوده است، ضمن اینکه پاره ای از شواهد نیز گواه آن است که گویا مترجم بر نسخه دیگری نظر داشته است. مثلاً در یک مورد، عنوان فصل چهارم در ترجمه شوقی، «انتخاب طبیعی» و مطابق با چاپ اول (۱۸۵۹) از کتاب است، در حالی که در هر دو ترجمه عربی مظهر، عنوان فصل «الانتخاب الطبيعي او بقاء الاصلح» و برابر با ویراست ششم از کتاب است.

داروین «ما» و داروین «آنها»... / ۲۴۳

باری، نخستین ترجمه فارسی هم، چنانکه دیدیم، ناقص متولد شد. شوقی در مقدمه کوتاهی که آورده است، نظریه اصلی مطرح شده در کتاب را مختصراً توضیح می‌دهد و می‌نویسد:

... نخبه طبیعی‌دان‌های ممالک راقی، نظریه داروین را تأیید و عقیده او را پذیرفته اند؛ امروزه مسأله اصل تکامل و انتخاب طبیعی به قدری واضح و مبرهن است که جهال و نادانان فقط ممکن است از آن بی‌خبر یا در آن تردید داشته باشند (صفحه ز).

او سپس در ادامه وعده می‌دهد که در باره حیات داروین و نظریات طبیعی او کتابی مستقل منتشر کند، اما هیچ نکته‌ای در مورد جلد دوم و ادامه فصول نمی‌گوید. از این ترجمه ناقص سال‌ها می‌گذرد و خبری از ادامه فصل‌ها در مجلد دیگر و نیز کتابی که در مقدمه وعده داده بود نمی‌شود، تا اینکه شوقی در سال ۱۳۵۱ ترجمه دیگری را با عنوان زیر منتشر می‌کند:

- بنیاد انواع بوسیله انتخاب طبیعی یا کشمکش و نبرد برای زیستن، تهران، انتشارات ابن سینا، ۵۳۶ص.

در این ترجمه تازه نیز اشاره‌ای به ترجمه پیشین نمی‌شود و مقدمه جدید نیز از لحن مطلق‌انگارانه گذشته فاصله گرفته و به نوعی گزارش و شرح احوال و آثار مختصر از داروین قناعت می‌شود، اما نکته مهم آن است که مترجم به نسخه مبدا مورد استفاده در ترجمه اشاره می‌کند: « ترجمه و تجدید نظر از روی نسخه چاپ اخیر کتابخانه مدرن نیویورک»^۱. هر چند این نحوه ارجاع نیز خالی از اشکال نیست اما به هر روی می‌توان با کندوکاوی میان نسخه‌ها به چنین چاپی از کتاب دست یافت.

شوربختانه باید گفت که این ترجمه نیز، حتی بدون اینکه به جلد دیگری احاله شود، ناتمام و تنها شامل یازده فصل از پانزده فصل کتاب است. در این ترجمه که بنا بر گفته

۱. در این مورد باید گفته شود که خطایی فاحش در پشت جلد کتاب ترجمه فارسی دیده می‌شود. این خطا ناشی از بی‌دقتی ناشر ایرانی به کتاب راه یافته است. در نسخه‌ای که «کتابخانه مدرن نیویورک» (The modern library) منتشر ساخته است، هر دو کتاب داروین یعنی هم «پیدایش گونه‌ها» و هم «تبار انسان»، در یک مجلد چاپ شده است و در پشت و روی کتاب نوشته است:

Darwins Two Great Works complete And unabridged In one volume

و ناشر ایرانی هم با بی‌دقتی فراوان، بدون توجه به محتوای کتاب عیناً همین مطلب را در پشت جلد آورده است.

مترجم، نوعی تجدید نظر نیز به حساب می‌آید بسیار تلاش شده است تا از متن ۱۳۱۸ عربی‌نویسی مفراط آن فاصله گرفته شود و نثری روان‌تر و پاکیزه‌تر و به زبان روز به دست داده شود. در واقع اگر ادعا کنیم که این ترجمه - جز در فصول اضافه شده - نوعی بازنگری در ترجمه پیشین بوده و ترجمه جدیدی صورت نگرفته است، به گزافه سخن نگفته‌ایم. در این ترجمه نیز، مقدمه و پیشینه تاریخی داروین آمده است و بر مبنای نسخه مبدأ موجود، از روی ویراست نهایی برگردانده شده است. ترجمه شوقی صرف نظر از فصولی که از قلم افتاده و این ناتمامی به اطلاع مخاطب نرسیده، ترجمه‌ای امین و بدون تصرف است.

سرانجام در سال ۱۳۵۷ به ترجمه دکتر نورالدین فرهیخته می‌رسیم. ایشان بر خلاف شوقی که در زمینه مباحث تکاملی تازه کار به حساب می‌آمدند، در امر تألیف و ترجمه در این موضوع بسیار کوشا بوده‌اند؛ فهرست شمار آثار ایشان، به بیش از بیست و چند جلد کتاب می‌رسد. به یقین، می‌توان دکتر فرهیخته را در کنار افرادی همچون دکتر محمود بهزاد، از نام‌آوران شناساندن نظریه‌های تکاملی در دهه‌های گذشته ایران معاصر به حساب آورد. هر چند که اگر دقیق بنگریم میان آن دو نیز تفاوت‌های روشی مشخصی قابل پیگیری است. مثلاً نقص بزرگ روش فرهیخته آن است که همچون عرب‌زبانان پیشگام که در جهت نوعی ماده‌گرایی پوزیتیویستی گام می‌زدند و موجب بدفهمی نظریه داروین می‌شدند، او نیز تلاش می‌کرد تا نزدیکی نظرات تکاملی را با اندیشه‌های مارکسیستی برجسته سازد و نوعی ماتریالیسم دیالکتیک از آن بیرون بکشد.

ترجمه فرهیخته، با توجه به اصطلاحات فرانسوی موجود در پانوشته‌ها، ظاهراً از یک کتاب فرانسوی زبان برگردانده شده است و طبق شواهد موجود، از چاپ اول کتاب و بر مبنای همان فصل‌بندی‌ها انجام گرفته است. ضمن اینکه نسخه‌ای از چاپ ویرایش ششم نیز پیش چشم مترجم بوده که گاهی اثرش در کتاب دیده می‌شود. مثلاً، فصل هفتم از کتاب در چاپ اول (۱۸۵۹) زیر عنوان «غریزه» (Instinct) بوده است، که در ویراست ششم (۱۸۷۲) با جابه‌جایی فصل‌ها و اضافه شدن یک فصل جدید، فصل هفتم به این عنوان «اعتراض‌های گوناگون وارد شده به انتخاب طبیعی» تغییر کرده و فصل «غریزه» به فصل هشتم رفته است. این شکل از فصل‌بندی‌ها را که در آن فصل هفتم هنوز تحت عنوان غریزه دیده می‌شود، تنها در ترجمه فرهیخته می‌بینیم و در ترجمه‌های شوقی و مظهر چنین چیزی نمی‌بینیم؛ این بدان معنی است که شوقی و مظهر ویراست

نهایی کتاب را اساس کار خود نهاده‌اند. مثال دیگر اینکه در فصل ششم از چاپ اول، بخشی با عنوان انگلیسی Transition دیده می‌شود که در ویراست نهایی توسط داروین حذف شده است، و در ترجمه‌های شوقی و مظهر وجود ندارد، اما در ترجمه فرهیخته با عنوان «(صور) بینابینی» آمده است. همچنین در فصل ششم دو بخش با عنوان‌های: ۱. برخی دشواری‌ها (Cases of difficulty) و ۲. اندام‌ها در همه حالت‌ها کامل نیستند (Organs not in all cases absolutely perfect) در همه ویراست‌ها وجود دارند اما در ترجمه فرهیخته حذف شده‌اند! افزون بر موارد گفته شده، گمان می‌رود که چند نقص دیگر به این ترجمه راه یافته است:

۱. کتاب فاقد مقدمه و پیشینه تاریخی داروین است. شاید گفته شود که پیشینه تاریخی از چاپ پنجم به بعد به کتاب افزوده شده و در چاپ اول موجود نیست؛ اما مقدمه در همه چاپ‌های شش‌گانه وجود دارد و حذف آن بی‌وجه است. هر چند پیشینه تاریخی داروین هم بسیار سودمند است و با توجه به اینکه فرهیخته ملتزم به یک ویراست از کتاب نبوده است، دلیلی برای حذف آن نداشته است.
۲. مترجم در ازای حذف مقدمه و پیشگفتار مؤلف، مطلبی را زیر عنوان «اصولی که فرضیه تکامل داروین بر آن استوار است» آورده و در ضمن آن به اجمال برخی از نکات فلسفی ماتریالیسم دیالکتیک مارکسیستی را بیان کرده است، ضمن اینکه مرز مشخصی میان یادداشت خود و متن اصلی کتاب نهاده تا مخاطب را از احتمال خطا دور نگه دارد. زیرا برخی گمان برده‌اند این یادداشت به قلم داروین است! (نک : خسروپناه، ص ۴۲۴-۴۲۵).
۳. در این ترجمه، نوعی رفتار غیر حرفه‌ای بروز کرده است؛ آن‌که مترجم از ترجمه‌های پیشین یاد نکرده است و این در حالی است که به احتمال بسیار با این ترجمه‌ها آشنا بوده است فرهیخته در کتاب داروینسم و مذهب: نبرد اندیشه‌ها در زیست‌شناسی که در سال ۱۳۴۷ منتشر شده است، در صفحه ۴۶ از واژه «بنیاد انواع» برای نام کتاب داروین استفاده کرده است، در حالی که واژه برساخته ایشان «منشأ انواع» است و کلمه «بنیاد» در ترجمه شوقی به کار رفته است. پس دور از ذهن نیست که ایشان آن ترجمه را دیده باشد حال آنکه به آنها اشاره‌ای نکرده است حتی در بخش «سخنی با خوانندگان» طوری وانمود کرده است که گویا برای نخستین بار است که کتاب به فارسی برگردانده می‌شود

(ص ۳). شایسته‌تر بود که با اشاره به ترجمه‌های گذشته، به نقائص آنها اشاره می‌شد و دلیل ترجمه جدید شرح داده می‌شد.

۴. فرهیخته در ترجمه عنوان کتاب، تنها به «منشأ انواع» بسنده کرده و زیر عنوان توضیح ادامه را نیاورده است. هر چند در ترجمه‌های شوقی نیز این عنوان به کمال ترجمه نشده است. توضیح اینکه زیر عنوان اصلی کتاب علاوه بر انتخاب طبیعی و تنازع بقا، متضمن «حفظ نژادهای مطلوب» نیز هست که بخش اخیر در ترجمه‌های فارسی حذف شده است.

۵. ترجمه فرهیخته، چنان که گفته شد فاقد نسخه مرجع است؛ گمان می‌رود این کار باعث شده است تا دست مترجم برای گزینش میان ویراست‌های مختلف کتاب گشوده باشد. در حقیقت مترجم خود را به یک کتاب محدود نکرده است. بر این اساس ترجمه فرهیخته به معنای دقیق کلمه، اجتهاد در برابر نص است! حذف مقدمه و پیشگفتار داروین، جابه‌جایی فصول بدون ذکر دلیل، حذف بخش‌هایی از کتاب که در ویراست‌های شش‌گانه وجود دارند، همگی نشان از این اجتهاد بی‌وجه دارد.

در کنار اشکالات موجود، باید گفته شود که ترجمه فرهیخته از نظر زبانی، روان و گویا و از جهت توضیحات تکمیلی موجود در پانوشت‌ها غنی و کارگشا و از جنبه واژه پردازی هم نوآور و خوش‌خوان است. ویژگی مهم دیگر، وجود تصاویری است که به فهم مخاطب از متن کمک فراوانی می‌کند، هم تصاویر موجود در فصل‌ها و هم تصاویر ضمیمه شده به انتهای کتاب. افزون بر اینها، مترجم مرزگذاری واضحی میان یادداشت‌ها و افزوده‌های درون متنی‌اش با متن اصلی کتاب قرار داده و بر دقت کار اضافه کرده است.

در خاتمه این بخش لازم است اضافه کنیم که علاوه بر سه ترجمه پیش گفته از کتاب، برخی گزارش‌های پراکنده از اصول نظریه داروین در کتاب پیدایش گونه‌ها در بعضی از مقاله‌ها و کتاب‌ها به شرح ذیل آمده است؛ البته برای رعایت اختصار به مهم‌ترین آنها اشاره می‌کنیم.

۱. بهزاد، محمود. (۱۳۲۳ش). داروین چه می‌گوید؟ در صفحات ۱۷ تا ۶۵ در قالب فصلی با عنوان «اصل انواع».

داروین «ما» و داروین «آنها»... / ۲۴۷

۲. بهزاد، محمود. (۱۳۲۵ش). داروینیسیم: لامارکیسم-موتاسیونیسیم. در صفحات ۱۹ تا ۶۶ فصلی با عنوان «خلاصه گفتار داروین در کتاب اصل انواع».
- بهزاد تا آخرین ویرایش از کتاب‌های فوق که به نام داروینیسیم و تکامل تا سال ۱۳۶۱ (چاپ نهم) منتشر می‌شد، این فصل را حفظ و در جهت افزایش محتوایش کوشید.
۳. م. سیلانی (مترجم). (۱۳۲۹ش). زندگی و نظریات داروین. در این کتاب کوچک، خلاصه کاملی از نظریه داروین آمده است.
۴. بهزاد، محمود. (آذر ۱۳۳۸ش). «داروین و نظریه تکامل»، نشریه سخن. دوره دوازدهم، شماره ۹. این مقاله در سال ۱۳۴۳ در کتاب آیا بهراستی انسان زاده میمون است؟ مجدداً منتشر شد.
۵. ب. دونز، روبرت. (۱۳۵۲ش). کتاب‌هایی که دنیا را تغییر دادند. در فصل چهاردهم این کتاب با عنوان «بقای اصلح» خلاصه‌ای از کتاب داروین با ترجمه محمود بهزاد آمده است.

نتیجه

از مجموع آنچه گفته شد، به روشنی می‌توان دریافت که «ما» در باره نظریه داروین و فهم درست از آن، همواره با نوعی کژتابی معنایی مواجه بوده‌ایم. از سویی با ترجمه نسخه های عربی و درگیری فکری با آنان، فرصت واژه‌پردازی دقیق‌تر را از دست دادیم و هنوز هم با همان کلمات عربی مظهر-مانند انتخاب طبیعی، اصل انواع، تطور،...- مأنوس هستیم و از دیگر سو، در سوء فهم آنان مشارکت کردیم. در حقیقت مسأله از ابتدا برایمان صحیح صورت‌بندی نشد و صورتک‌های ایدئولوژیک مانع از دریافت درست نظریه داروین گشت.

تصور می‌شود، کتاب داروین، نوعی کتاب «علمی» به معنای عام آن است که تلاش دارد از یک مسأله، تبیینی عالمانه به دست دهد؛ به عبارت دیگر، حاوی شواهد و اسناد و مشاهدات برای پاسخ به چرایی و چگونگی تنوع موجودات در هستی است. البته استدلال‌ها و پیش‌انگاشته‌ها و پیامدها، می‌تواند -و چه بسا می‌یابد- به شیوه عالمانه و با روش‌مندی، نقد و یا حتی رد شود، اما سخن این است که هرگز نمی‌توان و نباید برداشت‌های غیر عالمانه و غیر روش‌مندانه را در پیش گرفت و پیامدهای دلخواهانه را اخذ کرد.

داروین «ما»، شوربختانه در غیاب یک ترجمه کامل، خوشخوان، روان و امین از متن اصلی، یک داروین «کاریکاتوری» است! برخی از جوهش فربه و پاره‌ای از ابعادش تکیده است. کافی است نگاهی به نقدهای چهار دهه اخیر انداخته شود تا عمق فاجعه مشخص گردد. ما سال‌ها به کتابی - ترجمه ۱۳۱۸ شوقی - ارجاع می‌دادیم که ترجمه یک سوم از کتاب اصلی بود! و اتفاقاً در این سال‌ها است که - سال‌های میان ۱۳۱۸ تا ۱۳۵۷ - بیشترین نقدها را به نظریه داروین نوشته‌ایم. و حتی از سال ۱۳۵۱ تا ۱۳۵۷ نیز با ترجمه‌ای ناقص به سر برده‌ایم، و در سال ۱۳۵۷ نیز با ترجمه‌ای ناقص مواجهیم!

منابع

- آسیموف، آیزاک. (۱۳۴۷ش). سرگذشت زیست‌شناسی. ترجمه محمود بهزاد. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- ب. دونز، روبرت. (۱۳۵۲ش). کتاب‌هایی که دنیا را تغییر دادند. جمعی از مترجمان. تهران: انتشارات ابن سینا.
- خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۹۰ش). کلام جدید با رویکرد اسلامی. تهران: دفتر نشر معارف.
- داروین، چارلز [چارلز] روبرت. (۱۳۱۸ش). بنیاد انواع بوسیله انتخاب طبیعی یا تنازع بقا در عالم طبیعت. ترجمه عباس شوقی. جلد اول شامل شش فصل از پانزده فصل. تهران: چاپخانه و کتابخانه مرکزی.
- _____ . (۱۳۵۱ش). بنیاد انواع بوسیله انتخاب طبیعی یا کشمکش و نبرد برای زیستن. ترجمه عباس شوقی. تهران: انتشارات ابن سینا.
- _____ . (۱۳۵۷ش). منشأ انواع. ترجمه نورالدین فرهیخته. تهران: انتشارات شبگیر. چاپ اول.
- _____ . (۱۳۶۳ش). منشأ انواع. ترجمه نورالدین فرهیخته. ارومیه: انتشارات انزلی. چاپ دوم.
- _____ . (۱۹۱۸م). اصل الأنواع و نشئها بالانتخاب الطبيعي و حفظ الصنوف الغالبه فی التناحر علی البقاء. نقله الی العربیه اسماعیل مظهر. مطبعة المصریه.
- _____ . (۱۹۲۹م)، اصل الأنواع و نشئها بالانتخاب الطبيعي و حفظ الصنوف الغالبه فی التناحر علی البقاء. نقله الی العربیه اسماعیل مظهر. دارالعصور.
- _____ . (۲۰۰۴م)؛ اصل الأنواع : نشأة الأنواع الحیه عن طریق الانتقاء الطبيعي والاحتفاظ بالأعراق المفضله فی اثناء الکفاح من اجل الحیاة. محمود مجدی ملیجی، المشروع القوى للترجمه. قاهره.
- عنایت، حمید. (۱۳۸۹ش). سیری در اندیشه سیاسی عرب (ازحمله ناپلئون به مصر تا جنگ جهانی دوم). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- عقاد، عباس محمود. (۱۳۵۸ش). قرآن و مکتب تکامل. ترجمه سید خلیل خلیلیان. تهران: انتشارات اسلامی.
- فخری، ماجد. (۱۳۹۱ش). سیر فلسفه در جهان اسلام. جمعی از مترجمان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- فروغی، محمدعلی. سیر حکمت در اروپا. تهران: انتشارات صفی علیشاه.
- فرهیخته، نورالدین. (۱۳۴۷ش). داروینیسم و مذهب (نبرد اندیشه‌ها در زیست‌شناسی). تهران. م. برا، یتیم. (۱۳۹۰ش). چارلز داروین (سرگذشت فشرده مردی خارق‌العاده). ترجمه محمدرضا توکلی صابری. تهران: انتشارات مازیار.

۲۵۰ / تاریخ علم، دوره ۱۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۴

- Darwin, c. (1859; 1860; 1869; 1876; 1963). *On the Origin of Species*. London : John Murray . Available online at [http : // Darwinonline.org.uk/content/](http://Darwinonline.org.uk/content/)
- Freeman, R.B. (1977). *Works Of Charles Darwin: An Annotated Bibliographical Handlist*. London: Dawson.
- Darwin, Francis. (1893). *Charles Darwin: His Life Told in an Autobiographical Chapter and in a Selected Series of his Published Letter*. New York.